

**HIND – ERON XALQLARI ORASIDAGI YOVUZLIK TIMSOLLARI,
MARY BOYSE TADQIQOTLARIDAGI TASVIRLARI.**

Sattarov Faxriddin Rustam o'g'li

*Termiz davlat universiteti „O'zbekiston tarixi ”
ixtisosligi tayanch doktoranti.*

E-mail: sattarovfaxriddin9572@mail.com

+998 915799572

Annotatsiya: Qadimgi Hind va Eron xalqlari diniy dunyoqarashida yovuzlik kuchlari muhim konseptual o'ringa ega bo'lgan. Ayniqsa, zardushtiylik (Zoroastrianism) va vedik diniy an'analar bu borada chuqur falsafiy va mifologik qarashlarni mujassam etgan. Mary Boyce o'z tadqiqotlarida Eron zardushtiylik an'anasida orqali yovuzlikning metafizik mohiyatini chuqur tahlil qilgan. Unga ko'ra, yovuzlik mustaqil va faol kuch sifatida tasvirlanadi hamda u kosmik tartib va inson axloqiga qarshi turgan asosiy tahdiddir. Hind vedik an'alarida esa ular orqali ilohiy tartibga qarshi kuchlar talqin etiladi. Boyce bu ikki qadimiy an'ana orasidagi umumiylik va farqlarga e'tibor qaratib, yovuzlik tushunchasining evolyutsiyasi va uning diniy-axloqiy tizimdagi o'rnini yoritib bergan. Ushbu izlanishlar orqali qadimgi insoniyat ongida yovuzlik qanday idrok qilinganini va u qanday diniy-falsafiy tizimlarda mujassam bo'lganini anglash mumkin bo'ladi

Annotation: In the religious worldview of ancient Indian and Iranian peoples, the forces of evil held a significant conceptual position. In particular, Zoroastrianism and Vedic religious traditions incorporated profound philosophical and mythological perspectives on this matter. Mary Boyce, in her research, provided an in-depth analysis of the metaphysical nature of evil in the Iranian Zoroastrian tradition. According to her, evil is depicted as an independent and active force, posing a fundamental threat to cosmic order and human morality. In the Indian Vedic tradition, evil is interpreted through powers opposing divine order. Boyce focused on the similarities and differences between these two ancient traditions, shedding light on the evolution of the concept of evil and its role within religious and ethical systems. These studies help us understand how evil was perceived in ancient human consciousness and how it was embodied in various religious-philosophical frameworks.

Аннотация: В религиозном мировоззрении древних индийских и иранских народов силы зла занимали важное концептуальное место. Особенно в зороастризме и ведических религиозных традициях нашли отражение глубокие философские и мифологические представления о зле. Мэри Бойс в своих исследованиях глубоко проанализировала метафизическую сущность зла в иранской зороастрийской традиции. По её мнению, зло представлено как независимая и активная сила, представляющая основную угрозу космическому порядку и человеческой нравственности. В ведической традиции Индии зло трактуется через силы, противостоящие божественному порядку. Бойс обратила внимание на сходства и различия между этими двумя древними традициями, освещая эволюцию представлений о зле и его место в религиозно-нравственных системах. Эти

исследования позволяют понять, как в сознании древнего человека воспринималось зло и как оно реализовывалось в религиозно-философских структурах.

Kalit so‘zlar: Avesto, Zoroastr, Yatu, Tistrya, Mithra, Pairikā

Avestadan ko‘rinib turibdiki, qadimgi Eronliklar, qadimgi hindlar kabi, o‘z dunyolarini cheksiz sonli kichik ruhlar tomonidan yashirilgan deb his qilganlar, ba‘zilari mehribon bo‘lsa-da, ko‘plari yomon edi. Ushbu yomon kuchlarning ba‘zilari odamning tanasiga kirib, unga to‘g‘ridan-to‘g‘ri zarar etkazishga harakat qilgan. Boshqalar esa odamning uy-joyi va dalalarida yashiringan holda, uni yiqitib yuborish, mollarini zararlash yoki hosilini barbod qilish uchun kutib turgan. Bundan tashqari, yovvoyi o‘rmonlar va dalalar ham xavf-xatar bilan to‘la edi. Yomonlik har yerda tahdid qilardi, lekin unga qarshi to‘g‘ri ehtiyot choralari, masalan, taqiq formulalar yoki yo‘qlov sovg‘alari bilan qarshi kurashish mumkin edi. Ba‘zi odamlar esa bu qorong‘u kuchlar ustidan o‘z manfaatlari uchun ulardan foydalanish kuchiga ega bo‘lgan deb hisoblanganlar. Shuning uchun, Indo-Iran an‘anasida bunday yomon mavjudotlar uchun umumiy bo‘lgan yagona so‘z, ya‘ni yātu, dastlab shaytonlar sinfini anglatgan bo‘lsa-da, Eronning o‘zida asta-sekin ularni boshqarishga qodir odamlar, sehrgarlar yoki sehrgarlarni ifodalovchi so‘zga aylangan. Yosh Avestadagi yātu (forscha jādā) bu ma‘noni allaqachon o‘z ichiga olgan, chunki Zoroastr ta‘limotida daēva so‘zining "xudo"dan "soxta xudo"ga, keyinchalik esa "shayton"ga aylanishi, bu so‘zni Zoroastrizmida qorong‘u kuchlar uchun atama sifatida ishlatishga olib keldi. Shunga qaramay, yātu so‘zining asl ma‘nosi, ya‘ni yomon ruh sifatidagi mazmun, Fravarānēda, ya‘ni eski Zoroastrian tan olgan⁶ e‘tiqodda ham, va pairikā bilan ishlatilganida doim mavjud bo‘lgan. Bu oxirgi atama, ayollarning yomon tabiatga ega bo‘lgan, insoniyatni aldash va zarar yetkazishga intilgan, ba‘zan jodugar sifatida tasvirlanadigan, lekin umuman jodugarlardan ko‘ra kuchliroq bo‘lgan, g‘oyat kuchli xususiyatga ega bo‘lgan paranormal mavjudotlar sinfini bildiradi.

Bu yomon mavjudotlar kunning yoki tunning har qanday vaqtida yomonlikni amalga oshira olishardi, ammo ularning kuchlari tabiiy ravishda qorong‘u soatlarida eng katta deb hisoblangan va aynan shunda yoki o‘z faoliyatlari orqali, yoki yomon ustozlarning xizmatida ular eng ko‘p zarar etkazishardi. Tistrya xudosi tungi vaqtning o‘zida osmondagi zararli pairikālarni yo‘q qilish vazifasini o‘z zimmasiga olgan edi. U “pairikālarni yengadi, yer va osmon o‘rtasida shamol kabi tushib kelgan pairikālarni yengadi” (Yt.8.8). Mithra ham, quyosh bilan birga, qorong‘ulikni qochiradi va “pairikālarni urib tushiruvchi” sifatida tasvirlangan (Yt. 10.26). Vendidadda esa pairikāga qarshi taqiq formula mavjud bo‘lib, u „olov, suv, yer, mol va o‘simliklarga yaqinlashuvchi” zararli mavjudot sifatida tavsiflanadi (Vd.11.9).

Bir pairikā, Dužyāiryā, hosillarni quritib, yomon hosil olib keladi (Yt. 8.51, 54); yana bir pairikā Mūš, „katta sichqon”, bu sichqonlar va kalamushlarning shayton shakli sifatida

⁶ Rigvedadagi hindlarning o‘rmon va chora-morliklarga nisbatan qo‘rqishlari haqida H. W. Bailey, *Literatures of the East*da, 108-109 sahifalarda ko‘proq ma‘lumot beradi. Eron demonlari haqida umumiy ma‘lumotni esa A. Christensen, *Essai sur la démonologie iranienne*, Kopenhagen 1941da keltirgan. Zoroastrizmida demonlar haqida Gray, *Foundations*, 175-219 sahifalarida ta‘kidlash mumkin.

tasvirlanadi va o'zini sichqon ko'rinishida namoyon qilgan bo'lishi mumkin. Pairikālarning ba'zilar hayvon shaklida paydo bo'lishi,

Kayanian qahramoni Srit (Av. Thrīta)ning hikoyasidan ham ma'lum bo'lib, u o'limni xohlagan holda o'rmondagi pairikāni izlab, uni it shaklida topgan. U qilichi bilan uni kesishga harakat qildi va uni ikki qismlarga bo'ldi. Shundan so'ng, ikki it unga tashlanib, u zarba berishda davom etdi va oxir-oqibat minglab itlar unga hujum qilib, uni yarmigacha yedi. Boshqa pairikālarsa esa inson shaklini olishadi va ba'zi hollarda o'zlarini jozibali go'zallikka ega qilib ko'rsatishadi, shunda odamlarni o'zlariga jalb qilib, zarar yetkazishadi (keyinchalik fors folklorida perilar). Pahlavi tarjimasida Yt.1.10dagi pairikā so'zi odamni aldov bilan jiddiy gunohga jalb qiladigan sifatida izohlanadi va qahramon Kərəs-āspaning yonida pairikā Khnāthaiti bo'lib, u unga zarar yetkazishi kutilgan edi (Vd.1.10). Yomon odamlarning ba'zida pairikālarni o'z foydalari uchun boshqarishlari mumkinligini, boshqalar esa yātuslarni boshqarishganidek, ko'rsatuvchi fakt — Pitaona, kimga Kərəsāspa qo'l solgan, "ko'p pairikālars bilan" (aš.pairika-, Yt.19.41) atalgan. Zoroastrizmda yomonlikning ayol ruhiga ega bo'lgan Nasuš mavjud bo'lib, u „barcha dēvslardan... eng jasur, doimiy ravishda ifloslovchi va aldovchi" deb ta'riflangan. U O'lik yoki Yomronning shaytoni; Vendidadda u shimoldan (yomonlik mintaqasidan) kelgan, jigarigacha kirgan, qo'ng'ir-pushti mushk shaklida tasvirlangan, u tana ustida uchib, bir joydan boshqa joyga o'ta turadi. Nasuš hech qachon pairikā deb atalmaydi, balki "dori" deb tasvirlanadi, bu o'zaning ayol sifatidagi nomi Büiti degan erkak demoniga ham, yana ba'zi nomlanmagan yovuz ruhlarga ham ishlatiladi. Rigvedada druh so'zi ham ayol va erkak individual demonlarni tasvirlashda, shuningdek, "yomonlik, zarar" ma'nosida ishlatiladi. Shunday qilib, bu foydalanish Iroqda pagan davriga mansub bo'lishi mumkin, chunki yātu, pairikā kabi, kamroq kuchlarga ega bo'lgan yovuz ruhlar sifatida tasvirlangan.

Nasuš tasvirlangan dori shaklida bo'lsa-da, va Tištryaning qarshisi Apaoša, "Ochlik", yuqori bo'ylari yuksak va yomon jigarli ot sifatida tasvirlangan bo'lsa, boshqa yovuz kuchlar, ehtimol, inson shaklida tasvirlangan bo'lishi mumkin, lekin ular, ehtimol, har qanday tarzda xunuk yoki deformatsiyalangan. Faqat Gāthāsda nomlangan yagona demon Aēšma, „G'azab" bo'lib, u khrvidru deb ataladigan tasvirga ega, bu esa uning vahshiy bir janjalkash sifatida tasvirlanganini anglatadi. Astō.vidhātu, „Tark etish" yoki "O'lim", o'z qurbonining bo'ynini qamrab olish uchun ipni qo'lida tutgan deb tasvirlangan; va Būšyastā, „Tezkorlik", „uzun qo'lli" deb ataladi, chunki u o'ziga qarshi kurashishga kuchi yetmaydigan har bir odamni o'ziga tortadi. Bundan tashqari, Iroqda qadimgi davrida bu yovuz kuchlar qanday tasniflangan bo'lsa ham, ular orasidagi ajralib turadigan farq shundaki, ba'zilar insonning jismoniy mavjudligiga ta'sir ko'rsatish yoki uning atrofidagi moddiy dunyoni zararlash deb hisoblangan, boshqalari esa uning axloqiy tabiatiga hujum qilgan. Ammo, ehtimol, bu aniq ajratilgan farq pagan davrida aniq tushunilmagan. Ochlik, Suvsizlik, Kasallik, Qarilik va Yiring kabi narsalar ham G'azab, Hasad yoki Tezkorlik kabi shaxslar sifatida tasvirlangan; va bu personifikatsiyalar, „abstrakt" xudolar kabi, alohida kuchlar sifatida tasavvur qilingan, har biri o'zining mavjudligi va iradasi bilan. Shunday qilib, g'azab yoki nafratni his qilayotgan odamni tashqi kuchlarning qurboni sifatida ko'rishadi, xuddi isitma bilan og'rikan yoki qarilik tufayli zaiflashgan odam kabi; va agar uning natijasida sodir bo'lgan harakatlar zararli

bo'lsa va to'g'ri yo'ldan (aşa) og'ishsa, bu "gunoh" (aēnah, agah) o'sha odamning tushib qolgan yovuzligiga o'xshab hisoblanadi.

Demon uni tuzoqiga tushirgan va undan keyin u, o'z navbatida, xudolarning aralashuvi orqali azoblanishi kerak edi. Vedic Hindistonida bo'lgani kabi, "gunohli amalning ob'ektiv haqiqatini anglash", tasdiqlovchi iroda emas, 21 gunoh diniy tushuncha bo'lib, axloqiy tushunchadan ko'ra ko'proq diniy ma'noga ega edi. Shunday qilib, odam o'zini gunohdan himoya qilish (yoki undan ozod bo'lish) umidida qurbonliklar va mo'yqurish prayerslar orqali buni amalga oshirishga harakat qilardi, xudolar tarafidan rozilik mavjud bo'lsa, kasallik yoki baxtsizlikni amuletlar, takliflar va diniy formulaslar yordamida bartaraf etishga umid qilardi. Bu, kichik yovuz ruhlarga qarshi katta, foydali kuchlarni jalb qilish va shuningdek, ularni tinchlantirish orqali ularning zararli ta'sirini kamaytirish edi. Xudolardan yordam olish qisman ularning irodasiga muvofiq harakat qilish orqali amalga oshirilishi kerak edi; ammo, agar odam aşa yo'lida ehtiyotkorlik bilan yurishga harakat qilsa ham, ba'zan o'z bilmagan holda nomaqbul bir harakat qilish, yoki boshqalar tomonidan bajarilgan harakatlar tufayli gunoh qilish mumkin edi. Shunday qilib, agar qurbonlikda qurbonni o'ldirishdan oldin ovoz chiqsa, bu Vedic Hindistonida qurbonlikni keltirgan odamning gunohi hisoblanardi va bu uchun qo'shimcha marosimlar orqali kamsitilishi kerak edi. Bunday tushunchalar, umumiy olganda, axloqiy anglashning chuqurlashishiga to'sqinlik qilgan bo'lishi kerak, chunki noto'g'ri harakatlarning sabablari jismoniy azoblar va tasodifiy baxtsizlik bilan bir darajaga qo'yilgan va ularning barchasi uchun bir xil davolash usullari belgilangan.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. **Henning, W. B.**, *Zoroastr - siyosatchi yoki sehrGAR?* Ratanbai Katrak ma'ruzalar 1949, Oksford 1951.
2. **Herzfeld, E.**, *Zoroastr va uning dunyosi*, 2 jild, Prinstan 1947.
3. **Hillebrandt, A.**, *Ritual Adabiyotlar, Vedic Qurbonliklari va SehrGARlik*, Strazburg 1897. o *Vedic Mifologiya*, 2-nashr, 2 jild, Breslau, 1927-1929.
4. **Hinnells, J. R. (tahrirchi)**, *Mithraik Tadqiqotlar*, 1-jild, Mançester 1975.
5. **Hubert, H. va Mauss, M.**, *Qurbonlik: uning tabiati va funksiyasi*, fransuz tilidan W. D. Halls tomonidan tarjima qilingan, London 1964.
6. **Humbach, H.**, *Zaratushtaning Gathalari*, 2 jild, matn, nemis tiliga tarjimasi va izohlar, Xaydelberg 1959.
7. **Jamaspji Asa, H. va Haug, M.**, *Arda Viraf Kitobi*, matn, ingliz tiliga tarjimasi va izohlar, Bombay va London, 1872 (AVN).
8. **Jamasp-Asana, Jamaspji M.**, *MK Codexidagi Pahlavi matnlar*, II jild, Bombay 1913.
9. **Jackson, A. V. Williams**, *Fors, o'tgan va hozirgi*, Nyu-York va London, 1909. o *Zoroastr, qadimgi Eronning payg'ambari*, Nyu-York 1899, qayta nashr 1965.
10. **Kaye, G. R.**, *Hind astronomiyasi*, Hindiston Arxeologik Surveysi Ma'ruzalar, № 18, 1924.

11. **Keith, A. Berriedale**, *Veda va Upanishadlarning diniy va falsafiy ta'limoti*, Garvard Sharqiy Seriyasi, 2 jild, 1925, qayta nashr 1970.
12. **Kent, R.**, *Eski Fors tili*, Grammatikasi, matnlar, lug'at, Amerika Sharqiy Jamiyati, 2-nashr, 1953.
13. **Kirfel, W.**, *Hindlarning kosmografiyasi manbalarga ko'ra*, Bonn va Leypsig, 1920.
14. **Konow, S.**, *Hindlar, dinlar tarixi darsligi*, Chantepie de la Saussaye tomonidan asos solingan, 4- nashr, A. Bertholet va E. Lehmann tomonidan tahrirlangan, Tübingen 1925, II jild, 1-198.